

Kerkelijkheid en geloof in Nederland: kerkleden, kerkgang en gelovigen in aantallen

Laurens Hogebrink, versie januari 2018

Samenvatting (primaire bron: de cijfers in het rapport 'God in Nederland', 2016)

- 1) *In Nederland zeggen ca. 4 miljoen mensen aangesloten te zijn bij een christelijke kerk of groepering.*
- 2) *Ca. 1.4 miljoen mensen gaan regelmatig (1x of vaker per maand) naar de kerk.*
- 3) *In een gewoon weekend gaan ca. 1 miljoen mensen naar de kerk.*
- 4) *Met kerstmis gaan in Nederland ca. 3 miljoen mensen naar de kerk.*
- 5) *Meer dan 6 miljoen Nederlanders beschouwen zichzelf als gelovig. (NB. Dit aantal is evenals de andere aantallen excl. islam en andere niet-christelijke godsdiensten. Wanneer deze worden meegerekend, telt Nederland minstens 7 miljoen gelovigen.)*

1. Mijn motivatie voor dit overzicht: beeldvorming en religieus analfabetisme

Hoeveel mensen gaan in Nederland in een gewoon weekend naar de kerk? Stel deze vraag aan politici of journalisten en het antwoord is vaak, enigszins meewarig: misschien nog zo'n 50.000. En kerkelijke functionarissen proberen soms de moed erin te houden: nog altijd meer dan naar Ajax-Feyenoord. Dat is dezelfde orde van grootte, de Amsterdam Arena en De Kuip hebben een capaciteit van resp. 53.000 en 51.000. Weinig antwoorden komen in de buurt van de meer reële schatting van ca. 1 miljoen.

Dat de ontkerkelijking in Nederland verder doorzet is onmiskenbaar, vooral als je naar de twee grootste kerkgenootschappen kijkt, de RKK en de PKN. In de beeldvorming lijkt het alsof kerk en geloof geen factor van betekenis meer zijn. 82% van de bevolking bezoekt zelden of nooit meer een kerkdienst, valt af te leiden uit het nieuwste rapport 'God in Nederland' (GiN, zie onder). En nog maar 14% gelooft in 'een persoonlijke God.' Niettemin, als je de *percentages* in dit rapport van wie wel (nog) kerkelijk en/of gelovig zijn in *aantallen* omrekent en bovendien de *jongeren* meetelt – in veel onderzoeken gebeurt dat geen van beide -, zijn de aantallen nog altijd aanzienlijk. Dezelfde gegevens leveren dan een ander beeld op.

Ik wil graag iets doen aan het religieuze analfabetisme in de media en de politiek. Bovendien, als kerk en geloof zo marginaal zijn, is er ook weinig aandacht voor wat op dit gebied beweegt en verandert, naast de teruggang (die trouwens ook lang niet alle kerken raakt). Een duidelijk beeld van wat er wél nog is lijkt me om minstens drie redenen belangrijk:

- a) *Om tegenwicht te bieden tegen de politieke neiging om de kerken uit het publieke domein te weren.* En ook tegen een te negatief zelfbeeld van kerken zelf.
- b) *Omdat een duidelijker kwantitatief beeld tot meer aandacht kan leiden voor de kwalitatieve verschuivingen in kerkelijkheid en geloof: globalisering, ontdogmatisering, diversificatie, etc.* Deze vind ik interessanter dan de precieze cijfers zelf, al zijn ze niet het thema van dit overzicht (wel deels van de Bijlage).
- c) *Voor de discussie over de verantwoordelijkheid van de kerken in de civiele samenleving.* Denk aan de steeds moeizamer legitimering (ook Europees) van onze democratie door de traditionele politieke partijen, de rol van de kerken in de 'participatiesamenleving', de dialoog met andere godsdiensten en culturen.

2. De bronnen in 2016 met de meest recente gegevens

De primaire bron voor dit overzicht van *aantallen* i.p.v. *percentages* is de begin 2016 met veel media-aandacht verschenen vijfde editie van 'God in Nederland.' (De reeks is in 1966

begonnen en het onderzoek is daarna vier keer herhaald.) Hier aangeduid als 'GiN'. Auteurs: Ton Bernts en Joantine Berghuijs. Cijfers van medio 2015. Onderzochte groep 17 jaar en ouder. Dat zijn *ca. 13.8 miljoen mensen* op een totale bevolking van 17 miljoen. Niet in het onderzoek betrokken is dus de groep t/m 16 jaar, ofwel 3.2 miljoen. De aantallen *kerkelijke jongeren* van deze groep heb ik meestal moeten schatten, met hulp van ook andere bronnen. Hier zit een forse marge van onzekerheid. Maar het gaat me meer om de orde van grootte dan om de exacte cijfers. Die verschillen bovendien per bron en per gebruikte methodiek.

Vergeleken met andere onderzoeken zijn de aantallen van GiN bepaald niet hoog. Ter vergelijking gebruik ik het meest recente (maar veel kortere) rapport van het CBS, dat kort voor kerstmis 2016 verscheen en dat ook veel publiciteit kreeg: *'De religieuze kaart van Nederland, 2010-2015'* (CBS paper, december 2016). Hier aangeduid als 'het CBS'. Auteur: Hans Schmeets. Cijfers van 2015. Onderzochte groep 18 jaar en ouder. Dat zijn *ca. 13.6 miljoen mensen*. Niet onderzochte groep t/m 17 jaar is dus 3.4 miljoen.

Door een verschil in methodiek bieden deze twee rapporten een heel verschillend beeld.

- Volgens het CBS is de helft van Nederland nog godsdienstig. Het CBS gebruikt de zgn. ééntrapsvraag (voor uitleg, zie voetnoot 1ⁱ). Aan de respondenten wordt meteen de keuze voorgelegd tussen een aantal alternatieven: geen gezindte, RK, PKN, islam, etc.

- In GiN is de godsdienstigheid veel lager. GiN (en veel andere onderzoeken) gebruiken de tweetrapsvraag (zie eveneens voetnoot 1). In GiN wordt eerst gevraagd of men is aangesloten bij een kerkgenootschap of godsdienstige groepering. Aan wie ja zeggen wordt vervolgens gevraagd bij welk kerkgenootschap of welke godsdienstige groepering men aangesloten is, ook met een keuzemenu (de keuzemogelijkheden van beide rapporten staan in voetnoot 1).

GiN geldt als het beste nu beschikbare rapport. Het CBS staat met zijn veel hogere score van kerkelijkheid tamelijk alleen; ook daarom ben ik uitgegaan van de aantallen van GiN. Maar waar GiN onduidelijk is, bv. bij kerkgang, moest ik ook naar andere bronnen kijken, incl. van het CBS, maar vooral van Kaski, - soms ongepubliceerde cijfers. Kaski is het Onderzoekscentrum Religie en Samenleving van de Radboud Universiteit in Nijmegen.

Tenslotte heb ik voor enkele punten ook een nog net in 2016 verschenen publicatie van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) gebruikt: het artikel van Joep de Hart *'Kerkelijkheid en godsdienst'* in *'Burgerperspectieven 2016/3'* (SCP, december 2016). Maar zoals gezegd, vanwege de uiteenlopende methodieken en definities zijn de cijfers moeilijk te vergelijken.ⁱⁱ

In een Bijlage heb ik een aantal opmerkingen en vooral vragen toegevoegd. In de voetnoten staan behalve bronnen ook nadere uitleg, opnieuw vragen en extra informatie. Maar dit eerste deel, het overzicht zelf, kan ook los daarvan worden gelezen. Afkortingen staan aan het slot.

NB. Met 'Nederlanders' wordt steeds bedoeld: volgens de CBS statistieken behorend tot de bevolking van Nederland, dus incl. inwoners met een andere nationaliteit.

3. Is het beeld nog te westers, te blank, te traditioneel?

Dit overzicht is niet bedoeld ter geruststelling. De cijfers van GiN bieden een overtuigend beeld van wat een 'wijkend christendom' wordt genoemd, m.n. waar het de twee grootste kerken betreft, de RKK en de PKN. In de PKN loopt volgens de eigen cijfers het ledental jaarlijks met gemiddeld 3% terug. De teruggang treft de RKK zelfs in dubbele zin: naast het aantal kerkleden vermindert volgens GiN ook de participatie van wie wel nog kerklid zijn. De kerkgang onder katholieken is veel sterker gedaald dan onder protestanten. (Zie ook mijn

Bijlage, punt 14.) Toch rees, naast de vraag naar wat kerk en geloof getalsmatig nog wél voorstellen, ook de vraag of het totaalplaatje in GiN, en daarmee dus ook de aantallen in mijn overzicht, niet nog te zeer een westers, blank en traditioneel christendom toont. Doen de cijfers voldoende recht aan de veranderingen in de laatste decennia, m.n. de sterk gegroeide diversiteit? Want:

Ten eerste, de derde grote stroming in het christendom, naast Rome en de reformatie, is *de oosterse en oriëntaalse orthodoxie*. In een recent onderzoek t.b.v. overheidssteun voor een nieuwe ambtsopleiding voor geestelijke verzorging o.a. in krijgsmacht en gevangenis wordt het aantal orthodoxen geschat op tussen de 170.000 en 205.000. En hun aantal groeit. Deze schatting is veel hoger dan in GiN. GiN heeft slechts een fractie van dit aantal in de kleine categorie ‘overige christelijke kerken’. Hij is ook gebaseerd op een andere opvatting van ‘kerkelijkheid’ dan die van GiN. Zie punt 6 in de Bijlage en mijn voetnoot 6.

Voorts, hoe relevant zijn de vragen van GiN (deels nog dezelfde als 50 jaar geleden) voor de uitpuilende garagekerken in de Bijlmer? Ik verwijs vaak naar het ontbreken van betrouwbare gegevens over de *migrantenkerken*, ook wel *internationale kerken genoemd*. Ruim één op de vijf Nederlanders heeft volgens het CBS een allochtone achtergrond. Samen zijn dat 3.7 miljoen mensen (cijfers 2016). Meer dan de helft zijn *niet-westerse* allochtonen. Zij kennen honderden christelijke gemeenschappen, met zeer verschillende tradities en geloofsbelevingen. Hoe definieer je ‘leden’? Hoeveel zijn dat er? Vaak is er geen registratie en ook geen landelijke structuur. De schattingen variëren enorm. De sterk gegroeide etnische en culturele diversiteit in kerkelijk Nederland is in GiN nog steeds niet zichtbaar, vermoedelijk omdat de migrantenchristenen voor een groot deel zijn inbegrepen in de cijfers van de RKK, de pinksterkerken, etc. Maar vullen Ghanese of Eritrese christenen zo’n lijst met 52 vragen van GiN op internet in? Insiders in deze wereld die ik sprak, betwijfelen dat. Ook als allochtonen als categorie voldoende zijn vertegenwoordigd in het voor GiN gebruikte internet panel als geheel, kan hun bijdrage toch onvoldoende in beeld zijn.ⁱⁱⁱ

En tenslotte, van *evangelicale, pinksterkerken, etc. van wél westerse afkomst* is ook niet altijd duidelijk of zij op dezelfde manier kunnen worden geanalyseerd als de meer traditionele kerken. Ook zij hebben vaak een andere (of geen) opvatting van ‘leden’. Is hun aanhang daardoor minder ‘kerkelijk’? Vaak zijn er meer bijeenkomsten per week. En ook hier is vaak groei, juist ook van de jeugd. Die groei gaat deels ten koste van de gevestigde kerken, ook de PKN en de RKK. Dat is moeilijk te meten, maar de afkalving die deels ook verschuiving is, krijgt in GiN wel aandacht. In elk geval tonen deze groei en diversiteit dat het niet alleen kommer en kwel is in ons land.^{iv}

Kortom, bij mijn motivatie in par. 1 kwam een vierde punt: sterke nieuwsgierigheid naar de ‘kerkelijkheid’ in Nederland die niet meer past in het beeld van een blank, westers en traditioneel christendom. Ook zulke *trends* in kerkelijkheid en geloof zijn belangrijk voor de beeldvorming. Naast een ‘wijkend christendom’ is er ook een ‘veranderend christendom.’ (zie ook mijn commentaar in voetnoot 1).

4. Kerkleden op basis van de GiN cijfers: ca. 4 miljoen

Nu de *aantallen* waarover dit overzicht van ‘kerkelijkheid en geloof in Nederland’ gaat. Eerst de kerkleden in GiN (cijfers dus van 2015):

- 67.8 % van de 13.8 miljoen Nederlanders van 17 en ouder noemt zich volgens GiN buitenkerkelijk. Dat is dus tweederde van de volwassen bevolking.
- 4.9 % rekent zich tot de islam, 2% tot overige niet-christelijke religies.

- 25.3% zegt lid te zijn van een christelijke kerk of groepering. Dus een kwart van de volwassen bevolking.

Deze laatste categorie van 25.3% telt omgerekend 3.5 miljoen kerkelijke *volwassenen* van 17 jaar en ouder. Daarbij moeten dus de kerkelijke *jongeren* t/m 16 jaar worden opgeteld. Hun participatie is in de behoudend gereformeerde, evangelicale, pinkster- en internationale migrantenkerken veel hoger dan in de PKN en de RKK. Schattingen komen uit op enkele honderdduizenden.^v Bovendien zijn, o.a. vanwege de bovengenoemde verschillende opvattingen van ‘kerkelijkheid’ in verschillende kerkelijke stromingen, in GiN vermoedelijk ook de volwassenen van bv. de oosterse orthodoxie en evangelicale gemeenschappen enigszins ondervertegenwoordigd.^{vi} Maar met de gegevens van 2015 van GiN als basis en een reële schatting van met name de ontbrekende jongeren lijkt een redelijke totaalschatting: **Nederland telt ca. 4 miljoen kerkleden.** Het kan intussen iets minder zijn, maar dit aantal spooft ook met de meest recente berekeningen van Kaski van ‘bewuste kerkleden’.^{vii}

Ter vergelijking de cijfers van het CBS volgens de ééntrapsvraag.

De helft van de bevolking van 18 jaar en ouder rekent zich tot een ‘kerkelijke gezindte’.^{viii} Dat lijkt twee keer zoveel als in GiN, maar bij ‘kerkelijke gezindte’ zijn bij het CBS 6 % niet-christelijke religies inbegrepen, ofwel ruim 800.000 volwassenen (vooral de islam met 4.9 %, ofwel 660.000 volwassenen). Daarnaast ook 4.6% ‘andere gezindte’, maar dit zijn volgens het CBS waarschijnlijk toch vooral christelijke groepen, m.n. evangelische (zie tabel 3.1.1, p. 4).

Dus zo’n 43 % beschouwt zich volgens het CBS als behorend tot een *christelijke* ‘kerkelijke gezindte’. Van 13.6 miljoen Nederlanders zijn dat bijna 5.8 miljoen mensen van 18 jaar en ouder. Dat is maar liefst 2.3 miljoen meer dan in GiN, en de onderzochte groep is 200.000 kleiner. En jongeren beneden de 18 moeten er nog bij worden opgeteld. Ruwe schatting: 500.000.^{ix} Ook hier gaat het niet om details maar om de orde van grootte. Een redelijke schatting op basis van de CBS cijfers is dan: *ruim 6 miljoen kerkleden*. De CBS methodiek levert dus een derde meer kerkleden op.

5. Kerkbezoek: op basis van de GiN cijfers bijna 1.9 miljoen regelmatig, maar deze term is in GiN niet gedefinieerd. Als ‘regelmatig’ wordt gedefinieerd als ‘minimaal 1x per maand’ toch schatten op ca. 1.9 miljoen, op basis van vergelijkbaar onderzoek. Maar bij correctie met - deels oude - tellingen van Kaski: ca. 1.4 miljoen regelmatige kerkgangers (ruwe schatting)

In par. 1 citeerde ik al de conclusie van GiN dat 82% van de bevolking nooit of bijna nooit meer in de kerk komt. Dit kreeg ook de nadruk in persberichten bij het verschijnen van GiN in maart 2016. In 1966 was dit 43%. Het zijn alarmerende cijfers en 2015 en 2016 zijn niet het eindpunt. De vergrijzing blijft ook in de komende jaren zijn tol eisen, vooral in de RKK en de PKN. Toch is het de moeite waard om ook te kijken naar hoeveel mensen wél nog naar de kerk gaan. Voor veel mensen – en media - levert dit verrassingen op.

Kerkbezoek geldt als één van de belangrijkste maatstaven voor kerkelijke betrokkenheid en participatie, naast vrijwilligerswerk en financiële bijdragen. Maar helaas kan ik, anders dan in de vorige par., hier niet simpelweg de percentages van GiN in aantallen omzetten en schattingen toevoegen over jongeren (en een veel kleiner aantal vermoedelijk niet meegetelde volwassenen uit gemeenschappen met een andere opvatting van ‘kerkleden’). Want het eerste GiN onderzoek van 1966 heeft gekozen voor een vraagstelling die aan de respondenten zelf

overlaat of hun kerkbezoek moet worden gezien als *'regelmatig'* of *'soms'* of *'een hoogst enkele keer'* of *'nooit'*. Voor de consistentie is dit een halve eeuw volgehouden.

Niettemin, al in GiN 1966 werd de term *'regelmatig'* ook toegelicht, en wel door er tussen haakjes achter te zetten: *'bv. vrijwel iedere week.'* Deze onduidelijke formulering staat er nog steeds (vraag 50 in GiN 2016). En hij stuurt natuurlijk wél duidelijk een bepaalde kant op, namelijk: regelmatig betekent bijna wekelijks. Maar onmeetbaar is of in vijf decennia GiN in de eigen beleving van mensen de betekenis van de termen *'regelmatig'* en *'soms'* is veranderd. In elk geval, wie nu vergeleken met 50 jaar geleden wat vaker een viering overslaat is daarmee niet per se minder kerkelijk.

Terwijl in GiN *'regelmatig'* dus nog steeds *'bijvoorbeeld vrijwel iedere week'* betekent, wordt in de meeste andere rapporten, ook van het CBS, *'regelmatig'* gedefinieerd als *'minimaal 1x per maand.'* Vergelijken kan dus niet. Dat is erg onhandig.

In GiN 2016 is dit de uitkomst (zie GiN, p. 25): *"In totaal geeft 18% van de Nederlanders aan dat ze regelmatig (veelal één keer per week) of soms (veelal enkele keren per jaar) de kerk bezoeken."* Deze 18 % van GiN zijn in totaal bijna 2.5 miljoen Nederlanders van 17 jaar en ouder. Opgesplitst in de twee categorieën *'regelmatig'* en *'soms'* afzonderlijk:

- *'Regelmatig'* gaat volgens GiN 12 % naar de kerk. Dat zijn 1.65 miljoen mensen van 17 jaar en ouder. Als we hierbij 225.000 á 250.000 jongeren optellen (globale schatting)^x is een redelijke schatting: **bijna 1.9 miljoen regelmatige kerkgangers.** Maar nogmaals, wat is regelmatig? Gelukkig is voor een ander onderzoek hetzelfde panel gebruikt als voor GiN en daarin is wél de vraag meegenomen naar kerkbezoek van min. 1x per maand, met als uitkomst ook 1.9 miljoen.^{xi} Het totale aantal is dan **ca. 1.9 miljoen mensen regelmatig naar de kerk in de zin van 1x of vaker per maand.** Sommige andere onderzoeken zijn in dezelfde orde van grootte.^{xii} Toch zijn al deze aantallen vrijwel zeker te hoog vanwege 'natuurlijke' vertekeningen in survey onderzoek (zie onder). Kortom, dit is een onderdeel met veel onzekerheden.
- *'Soms'* (ofwel *'veelal enkele keren per jaar'*) gaat 6 %, dat zijn 800.000 Nederlanders van 17 en ouder. Deze categorie blijft buiten beschouwing, evenals de groep *'nooit'*.

Het aantal van 1.9 miljoen is te hoog, omdat in de praktijk blijkt dat mensen in surveys een hogere frequentie van kerkbezoek aangeven dan uit tellingen blijkt. Mensen doen zich mooier voor dan ze zijn. Het aantal moet dus naar beneden toe worden gecorrigeerd. Maar hoeveel? Bij rooms-katholieken is volgens Kaski het verschil groter dan bij protestanten. Volgens een survey onderzoek van het CBS gingen in 2013 600.000 volwassen rooms-katholieken minstens 1x per maand naar de kerk, terwijl Kaski op grond van tellingen in 2012 tot 350.000 kerkgangers (alle leeftijden) kwam. Dat scheelt dus bijna de helft. Bij PKN leden zal het verschil kleiner zijn.^{xiii} En bij behoudend-gereformeerden aanzienlijk kleiner.

Bij een combinatie door Kaski van de twee methoden (surveys en tellingen) kwam het totaal in 2013 uit op 1.2 miljoen regelmatige kerkgangers van 18 jaar en ouder.^{xiv} Als daarbij weer de bovengenoemde 225.000 á 250.000 jongeren worden opgeteld is het totaal *ruim 1.4 miljoen mensen.* Misschien was het anno 2016 iets lager, maar het kerkbezoek daalt vooral bij de RKK, in mindere mate bij de PKN, en waarschijnlijk niet of nauwelijks bij de behoudend-gereformeerde kerken, de evangelicalen en de internationale migrantenkerken (waar het soms explosief groeit), etc. **Ruwe schatting: in totaal wonen in Nederland toch ca. 1.4 miljoen mensen 1x per maand of vaker een kerkelijke dienst of viering bij.**^{xv}

Ter vergelijking weer de cijfers van het CBS van het aantal van min. 1x per maand:

In 2015 ging 16.5 % 'regelmatig' naar de kerk, moskee of synagoge. Dat waren zo'n 2.2 miljoen mensen. Als je ca. 300.000 mensen van andere geloofsrichtingen, m.n. moslims, in mindering brengt (zie voetnoot 16^{xvi}), komt het aantal regelmatige christelijke kerkgangers op 2.2 miljoen min 300.000 = 1.9 miljoen mensen van 18 en ouder. Tel nu ruim 250.000 jongeren beneden 18 jaar erbij op (het aantal jongeren is één jaargang groter dan bij GiN) en je hebt een schatting van ruim 2.1 miljoen regelmatige kerkgangers.^{xvii} Maar dit aantal moet ook weer naar beneden worden bijgesteld vanwege het genoemde verschil tussen surveys en tellingen. Dan kom je ruw geschat op zo'n 1.6 miljoen. Niet zo heel veel hoger dan het aantal hierboven.

6. Kerkgangers in een gewoon weekend: ca. 1 miljoen

Terug naar de vraag aan het begin van par. 1. *Hoeveel mensen gaan in Nederland in een gewoon weekend naar de kerk?* Er zijn maar weinig harde gegevens. Tellen is de meest betrouwbare bron, maar dat gebeurt alleen nog in de RKK. De Ned. Herv. Kerk heeft al in de jaren '90 de opdracht aan Kaski om op jaarlijkse (later twee-jaarlijkse) telzondagen te tellen wegbezuinigd, een kortzichtig besluit dat door de PKN niet is hersteld. Sinds 2010 bestaat wel een Statistische Jaarbrief van de PKN, maar deze bevat geen gegevens over kerkbezoek, zoals gezegd de belangrijkste indicator voor kerkelijke betrokkenheid. Kaski is voor de jaarlijkse actie Kerkbalans nog lang doorgestaan met de gegevens van vroeger te extrapoleren, en in 2009 is nog een steekproef gedaan onder 400 gemeenten, maar vanaf 2014 staat bij het aantal weekend kerkgangers van de PKN 'onbekend'. Pijnlijk voor de op één na grootste kerk.

Toch is begrijpelijk dat veel rapporten bij gebrek aan beter nog steeds de deels verouderde Kaski cijfers gebruiken (m.n. de PKN), ook bv. de in par. 2 genoemde SCP publicatie van dec. 2016. Daar staat dat alleen al de RKK en de PKN in een doorsnee weekend samen ongeveer 600.000 kerkgangers tellen (p. 41, 42, en zie ook mijn voetnoot 18). En Kerkbalans zelf noemde tijdens de actie voor 2017 in een spotje het aantal van 575.000 kerkgangers per weekend in 2016. Dit betrof uiteraard slechts een deel, namelijk alleen de kerken die met Kerkbalans meededen.

Als het niet om exacte getallen gaat maar om *de orde van grootte*, zullen deze aantallen er niet veel naast zitten. In de PKN was in de laatste paar jaar de jaarlijkse daling volgens de Kaski schattingen een kleine 10.000. Op basis van de steekproef in 2009 (uitkomst: 396.000 in een gewoon weekend) lijkt dan een schatting van 330.000 à 350.000 kerkgangers in 2015 reëel. In de RKK werd zoals gezegd in 2015 wél geteld: in een gewoon weekend 186.700 kerkgangers. Kortom, de RKK en de PKN samen zitten al ruim boven een half miljoen.

En de kerken die niet met Kerkbalans meedoen? Dat zijn de behoudend-gereformeerden, de evangelicale en pinksterkerken, de internationale (migranten)kerken, etc, waar het kerkbezoek veel en veel hoger ligt (zie voetnoot 32). Samen kennen zij meer actief betrokken kerkleden dan zowel de PKN als de RKK. Zij tellen samen dus ook in een gewoon weekend in elk geval meer kerkgangers dan de PKN (in de steekproef van 2009 bijna 400.000) en het kerkbezoek is niet of nauwelijks gedaald. In sommige kerken is het juist gegroeid, soms zo dat een tweede dienst op zondag nodig is (plus de doordeweekse samenkomsten). Joris Kregting schat voor 2015 het aantal in deze kerken op 600.000.^{xviii} Het totaal komt dan op 1.1 miljoen.

Gezien de onzekerheden is een voorzichtige schatting voor het totaal **ca. 1 miljoen kerkgangers in een gewoon weekend**. Het zal in elk geval in die orde van grootte zijn, eerder te laag dan te hoog. Alleen nieuwe tellingen kunnen meer duidelijkheid bieden.

7. Kerkbezoek met kerstmis: ca. 3 miljoen

Geen cijfers in GiN en het CBS paper. Maar op hoogtijdagen dagen is het kerkbezoek veel hoger dan *'regelmatig'*. Het gaat bovendien meestal om twee diensten: de kerstnachtdienst en de kerstmorgendienst. Bij de laatste zijn ook bij de PKN en de RKK veel meer kinderen aanwezig dan in een gewone dienst. Volgens GiN gaat 23 % van de bevolking *'een hoogst enkele keer'* naar de kerk, dat zijn ruim 3 miljoen mensen van 17 en ouder (naast de 2.5 miljoen *'regelmatig'* en *'soms'*). Daar zitten natuurlijk ook huwelijken en begrafenissen bij, maar kerstmis is ook cultureel een hoogtijdag voor veel rand- en niet-kerkelijken. Plaatselijke niet-representatieve tellingen laten met kerstmis een veel hoger kerkbezoek zien dan in een gewoon weekend. In 2014 was dit in Amsterdam in 20 kerken die meededen aan de kerst-website gemiddeld 5x zo hoog (in vijf zgn. 'city kerken' zelfs 10x zo hoog).^{xix}

Gezien vroegere tellingen van Kaski en surveys in ander onderzoek, ook internationaal (o.a. European Social Survey, European Values Study), lijkt **ca. 3 miljoen kerkgangers met kerstmis** een redelijke schatting.^{xx} Veel trouwe kerkgangers gaan naar beide diensten, maar aan de andere kant zijn in de surveys de internationale kerken (zeker de niet-westerse migranten) vermoedelijk weer ondervertegenwoordigd.

8. Gelovigen volgens GiN: meer dan 6 miljoen

'Gelovigen' zijn uiteraard een bredere categorie dan kerkleden, maar zij zijn niet duidelijk gedefinieerd. GiN 2016 stelt daarom in deel 2 ook open vragen, waarbij mensen in hun eigen woorden hun geloofsopvattingen omschrijven. GiN onderscheidt a) *'kerkleden'*, b) *'ongebonden gelovigen'*, c) *'ongebonden spirituelen'*, d) *'seculieren'*, en e) *'niet-christelijke religies'* (zie o.a. p. 39, 40, 102 en 119). *'Ongebonden gelovigen'* (17%) zijn mensen die zich wel gelovig noemen maar geen lid zijn van een kerk. Samen met de categorie *'kerkleden'* (25%) vormen zij 42% van de volwassen bevolking. Dat zijn 5.8 miljoen mensen. Met jongeren erbij betekent dit aanzienlijk **meer dan 6 miljoen gelovigen** (grotendeels in de christelijke traditie, ook al nemen de *'ongebonden gelovigen'* volgens GiN veelal afstand van kerkelijke vormen en traditionele geloofsvoorstellingen). Nogmaals, dit is inhoudelijk een onduidelijke categorie. Maar het aantal maakt wel duidelijk dat het in Nederland dominante beeld van 'gelovig zijn' als iets van het verleden niet klopt. De 10 % *'ongebonden spirituelen'* - nog eens 1.3 miljoen, jongeren niet meegeteld - laat ik buiten beschouwing. Zij staan volgens GiN (deel 2) verder af van het christelijke geloof dan de *'ongebonden gelovigen'*.

Het CBS biedt geen gegevens over 'gelovigen' als afzonderlijke categorie. Maar als het gaat om gelovigen in bredere zin dan de 6 miljoen christenen, en dat is voor de beeldvorming over geloof nogal logisch, moeten volgens de CBS cijfers nog zeker 6% aanhangers van andere godsdiensten worden toegevoegd. Met jongeren erbij zijn dat ca. 1 miljoen andere gelovigen. Totaal dus minstens 7 miljoen gelovigen in Nederland.

9. Conclusies

Behalve het aantal kerkgangers met kerstmis zijn alle uitkomsten hoger dan ik had verwacht. Toch zijn ze vooral gebaseerd op cijfers die in 2016 en daarna zijn geïnterpreteerd als bevestiging van het beeld van een verdwijnend christendom. In feite heb ik niets anders gedaan dan die percentages vertalen naar aantallen en schattingen toevoegen van de niet-meeerekende jongeren. (Plus – heel terughoudend – schattingen van volwassenen die door een andere opvatting van 'kerklidmaatschap' wellicht buiten beeld blijven, bv. orthodoxen.) De conclusie is niet dat het wel meevalt met de teruggang van de gevestigde kerken, vooral de RKK en de PKN. Het valt niet mee. Maar wat er wel nog is, is méér dan veel mensen denken.

Bovendien kan GiN door 50 jaar lang dezelfde vragen te stellen cijfermatig makkelijker in kaart brengen wat er in die 50 jaar is verdwenen dan wat er is veranderd en bijgekomen.

Een tweede conclusie komt daarom voort uit de vraag is of veranderingen zoals de globalisering voldoende in beeld zijn. Klopt het bv. dat in Rotterdam en Amsterdam 10 tot 15 % van de bevolking uit christelijke migranten bestaat, westers en niet-westers? Dit gegeven is niet gebaseerd op internetpanels, maar op de jarenlange ervaring van mensen in het veld (zie voetnoot 2). Conclusie, overigens breed gedeeld: landelijk onderzoek is nodig.

Een derde conclusie betreft de vraag hoe je anno 2016/17 ‘kerkelijkheid’ meet. In de afgelopen decennia zijn de opvattingen over ‘kerkklidmaatschap’ nogal verruimd, vooral in niet-traditionele geloofsgemeenschappen (allochtoon en autochtoon). En ook over geloofswaarheden klinken andere opvattingen. Kan wetenschappelijke consistentie – nogmaals, 50 jaar deels vasthouden aan dezelfde vragen – dan juist tot vertekeningen in de beeldvorming leiden? En wordt verandering te snel gezien als secularisering? (Zie ook de Bijlage, punt 10.)

Een vierde conclusie klonk al helemaal aan het begin: heel verwarrend voor de beeldvorming is het enorme verschil in kerkleden tussen het CBS en GiN (plus de meeste andere onderzoeken), vanwege een andere methodiek. Zie ook weer punt 2 in de Bijlage.

Tenslotte is natuurlijk de meest evidente conclusie dat kerk en geloof in Nederland nog altijd een belangrijk onderdeel zijn van de samenleving. Een onderdeel dat in de media, de politiek en het alledaagse gesprek om normale aandacht vraagt, ongeacht of men gelovig is of niet. De beeldvorming klopt niet met de werkelijkheid.

Voorbeelden. Beseft de PvdA dat bij de verkiezingen in 2012 nog bijna de helft van zijn stemmers zichzelf gelovig noemden (zie de Bijlage, punt 7)? En als kranten met kerstmis voornamelijk schrijven over kerstfilms, kersthits, kerstdiners en kerstmarkten, beseffen zij dan dat onder de 3 miljoen mensen die naar de kerk gaan ook een deel van hun eigen lezerspubliek zit?

BIJLAGE: OPMERKINGEN EN VRAGEN

1. Mijn motivatie heb ik aan het begin toegelicht. Ik heb weliswaar mijn hele professionele leven kerkelijk werk gedaan, vooral landelijk en internationaal, maar deze materie is niet mijn vakgebied en ik heb geen academische pretenties. Juist daarom schrijf ik in de ik-vorm. Wel heb ik uiteraard geprobeerd om de cijfers zo goed mogelijk te onderbouwen. Vandaar de vele voetnoten. En ik hoop dat sommige van de vele details daarin toch ook voor de specialisten interessant zijn, juist vanwege de blik van een betrokken buitenstaander.

Voor commentaar op verschillende versies ben ik enkele vakmensen dank verschuldigd. Zij zijn niet verantwoordelijk voor mijn tekst, maar ik noem toch Joris Kregting, die als onderzoeker bij Kaski in zijn artikelen vaak wél met aantallen werkt, naast de percentages.^{xxi} En ik heb de indruk dat over de kernegevens van 2015 (deels 2016) aan het begin, grotendeels gebaseerd op de percentages in GiN, een zekere mate van consensus bestaat. Er zijn afwijkingen naar boven en beneden, maar voor de beeldvorming van kerkelijkheid en geloof gaat het om de orde van grootte.

2. Het verschil tussen de uitkomsten van de 'ééntrapsvraag' van het CBS en de 'tweetrapsvraag' van GiN (een derde in het aantal kerkleden) roept uiteraard tegenstrijdige beelden op. Het CBS zette boven zijn persbericht van dec. 2016: *'Helpt Nederlanders is kerkelijk of religieus'*. In de publiciteit over GiN, 8 maanden eerder, kreeg juist de nadruk dat nog maar een kwart zich kerkelijk noemde. (Er is een kleine vertekening doordat het CBS 6% andere godsdiensten meerekent.)^{xxii}
3. Terzijde: het CBS houdt ook in 2016 nog steeds vast aan *hervormd, gereformeerd en PKN als verschillende categorieën*. Dit scheidt wat de PKN betreft 12 jaar na de fusie in 2004 alleen maar verwarring. Bovendien wordt geen onderscheid gemaakt tussen de Gereformeerde Kerken in Nederland, die één van de drie fusiepartners was, en de vele andere gereformeerde kerkgenootschappen.
4. *Wat betreft de jongeren*: doordat zij niet worden meegeteld, zijn termen zoals 'x % van de bevolking' onduidelijk. Bij GiN (onderzochte groep 17 jaar en ouder) worden 3.2 miljoen minderjarigen niet meegerekend, bij het CBS (18 jaar en ouder) 3.4 miljoen. En zoals opgemerkt zijn jongeren in behoudend-gereformeerde, evangelicale, pinkster- en internationale (migranten)kerken juist zeer aanwezig. Frappant is dat het CBS weliswaar een neergang ziet, maar nog steeds beschouwt 45 % van de jongeren van 15 t/m 17 zich als godsdienstig. Dit is zelfs meer dan de generatie van 18 t/m 24, nl. 40 %. Zie voetnoten 9 en 17.
5. *Wat betreft de internationale (migranten)kerken*: het SCP werkt aan een nieuwe studie over religie waarin ook een hoofdstuk over deze kerken zal zijn opgenomen. Meer aandacht hiervoor werd al in het SCP rapport *'Godsdienstige veranderingen in Nederland'* in 2006 aangekondigd (p. 37). Om hoeveel mensen gaat het, met name wat betreft de christenen met een niet-westerse achtergrond? Daarover bestaat veel onduidelijkheid. Toch is evident dat niet alleen de cultuur en de economie globaliseren, ook kerk en geloof.

Des te meer valt het op dat de migrantenchristenen in GiN nog steeds onzichtbaar zijn. Ter nadere toelichting volgen nu eerst wat CBS cijfers (afgerond) over migranten in het algemeen. (Voor de CBS definities van westerse en niet-westerse allochtonen, zie voetnoot 23.)^{xxiii}

- Algemeen: het aantal niet-westerse allochtonen was volgens het CBS op 1 jan. 2016 ruim 2 miljoen. Het aantal westerse allochtonen was bijna 1.7 miljoen. Samen 3.7 miljoen. Dat is ruim één op de vijf Nederlanders.
- Onder de eerste categorie (de niet-westerse) vallen 385.000 mensen met een Marokkaanse achtergrond en 400.000 met een Turkse: overwegend islamitische landen die vanaf de jaren '60 veel 'gastarbeiders' leverden.
- Uit Syrië (43.000), Somalië (40.000), Irak (56.000) en Iran (38.000) komen vooral vluchtelingen, zowel moslims als christenen.
- Suriname (350.000) en de (voormalige) Ned. Antillen en Aruba (150.000) leveren de grootste groepen met een niet-moslim achtergrond. Uit landen zoals Brazilië, de Filipijnen, Ghana, Kaapverdië en Vietnam zijn per land rond de 20.000 mensen afkomstig. 70.000 hebben een Chinese achtergrond.
- De grootste groepen Europese (westerse) allochtonen komen uit Duitsland (360.000), Polen (150.000) en België (115.000).

- Allochtonen met een Indonesische achtergrond (360.000) gelden bij het CBS als westers, om sociaal- economische en culturele redenen.
- Uit de landen van de voormalige Sovjet Unie komen 80.000 mensen. Ook deze landen gelden bij het CBS grotendeels als westers. Het zijn overwegend orthodoxe landen. Vraag: moeten de *christenmigranten* onder hen godsdienstsociologisch als westers of niet-westers geteld worden? Dit lijkt duidelijk bij de EU lidstaten Griekenland (20.000), Bulgarije (25.000) en Roemenië (23.000), maar het geeft al aan dat de scheidslijn vaag is.
- Dit geldt ook voor veel allochtonen uit het voormalige Joegoslavië (85.000).
- Wat betreft de grote steden: in Amsterdam, Rotterdam en den Haag wonen ongeveer evenveel allochtonen als autochtonen. Het overgrote deel is niet-westers. Daarbij spant Rotterdam de kroon, met in 2014 234.000 niet-westerse en 75.000 westerse allochtonen op een totale bevolking van 625.000.

Terug naar de vraag: om hoeveel mensen gaat het? Na 2002 was lange tijd de meest gebruikte schatting van het totale aantal christelijke migranten, westers en niet-westers, 800.000.^{xxiv} Een veel hogere schatting werd als actueel gepresenteerd bij een symposium begin oktober 2017 in Nijmegen over een database voor r.k. migrantenchristenen: 1.3 miljoen. Maar de bron was een artikel uit 2008, waarin op de verschillende groepen allochtonen in Nederland in 2004 (CBS cijfers) het percentage christenen per land van herkomst was toegepast. Eigenlijk ging het bij dat aantal om een indicatie van *potentieel* kerklidmaatschap.^{xxv} Een recente schatting van Joris Kregting is 900.000. De consensus is: landelijk onderzoek is dringend gewenst.

Belangrijker dan de precieze aantallen zijn de effecten op kerkelijkheid en geloof in ons land. Wat betreft de *westerse* migrantenchristenen zullen die beperkt zijn. Duitse protestanten en Belgische katholieken veranderen weinig aan ons landschap, laat staan dat zij de leegloop van kerken stoppen. Wel een belangrijke bijdrage aan de religieuze diversiteit komt van het groeiende aantal oosters orthodoxen in ons land (zie punt 6, hieronder). Maar tegenover immigratie staat ook emigratie. Binnen de EU hielden die elkaar in Nederland in 2012 wat migrerende EU-burgers betreft in evenwicht. Intussen heeft het toegenomen aantal Poolse katholieken wel een effect op de RKK.

Maar uiteraard zijn de groeiende diversiteit en – letterlijk – veelkleurigheid in kerkelijk Nederland vooral te danken aan de *niet-westerse* christenmigranten. Zoals opgemerkt is over hun aantal weinig zinnigs over te zeggen, anders dan dat het in de orde van grootte is van enkele honderdduizenden (ca. 500.000?). Ook een groot deel van hen (m.n. de r.k.) is uiteraard al in de gewone statistieken verwerkt. Toch doet hun onzichtbaarheid in de hier gebruikte rapporten geen recht aan hun betekenis. Zeker in de grote steden vormen zij een aanzienlijk deel van de kerkgangers, vermoedelijk meer dan de autochtone. Voor schattingen, zie voetnoot 2.

Tenslotte. Ondanks grote verschillen qua cultuur tussen ‘westerse’ en ‘niet-westerse’ christenmigranten, is er geen duidelijke scheidslijn. Een betere term is *internationale* kerken. Sommige tellen tientallen nationaliteiten. Zo is van de Scots International Church een derde Afrikaans. En het belangrijkste punt ook hierbij is natuurlijk niet de precieze aantallen, maar de vraag hoe met name niet-westerse migrantenchristenen zich zullen verhouden tot de Nederlandse samenleving en het Nederlandse kerkelijk leven. (En omgekeerd!) Aanpassing? Isolement? Oriëntatie op het land van herkomst of juist op Nederland? Missionair? Welke vormen van interactie? De globalisering is

ook een spiegel voor Nederlandse geloofsgemeenschappen. Dankzij de contacten ontdekken zij hoe zij zelf blanke enclaves zijn geworden in een allang veel grotere wereld, waarin het zwaartepunt van het christendom ook niet meer in Europa ligt.

6. De *oosterse en oriëntaalse orthodoxie* is wereldwijd georganiseerd in bisdommen en parochies, ook in Nederland. Ook het aantal geestelijken is bekend. Maar even los van de definitie ‘westers’ of ‘niet-westers’, hoe berekenen je hier het aantal ‘kerkleden’? Het gaat om mensen die veelal gedoopt zijn, hun kinderen laten dopen, orthodoxe geestelijke verzorging wensen, orthodox begraven willen worden, etc. Orthodoxie is een wezenlijk deel van hun identiteit, maar dat wil niet zeggen dat zij trouwe kerkgangers zijn. Dus terwijl in alle onderzoeken actieve kerkelijke betrokkenheid vooral bepaald wordt door kerkbezoek, geldt dat veel minder voor de orthodoxie.

Volgens sommige eigen opgaven bedraagt het aantal (geregistreerde) leden van parochies enkele duizenden, maar zo’n 175.000 orthodoxen voelen zich met de kerk verbonden zonder ‘lid’ zijn van een specifieke parochie.^{xxvi} Het SCP schatte voor 2011 het aantal orthodoxen op 30.000 (*‘Verenigd in verandering’*, p. 213). De WRR schatte in 2006 ook 30.000 (*‘Geloven in het publieke domein’*, p. 112, tabel 4.14). Maar de nieuwe ambtsopleiding voor orthodoxe geestelijke verzorging aan de VU is gebaseerd op een heel ander aantal: tussen 170.000 en 205.000 (zie voetnoot 6).

Ook dit illustreert de verwarring zodra het om een andere dan de traditioneel-Nederlandse cultuur gaat. Hoe relevant zijn de GiN vragen voor hen? Horen deze bijna 200.000 orthodoxen in GiN nu wel of niet bij ‘kerkelijk’ Nederland, gezien hun lage aantal in GiN (zie par. 3)? Het gaat hierbij overigens niet alleen om recente migranten. Veel gelovigen hebben Nederlandse wortels van eeuwen her. De eerste Armeense kerk in Amsterdam werd 300 jaar geleden ingewijd.

Kortom:

- Het aantal orthodoxen zou makkelijk te identificeren moeten zijn omdat zij, anders dan bv. Afrikaanse of Latijns Amerikaanse migranten, niet deels verstopt zitten in de cijfers van de RKK, de pinksterkerken, etc.
- Maar het aantal is juist moeilijk te identificeren omdat de gebruikelijke vragen in surveys uitgaan van andere criteria voor kerkelijkheid en andere geloofswaarheden.
- Hoe dan ook, al betreft het niet alleen migranten, het aantal maakt natuurlijk veel uit voor het totaal van de migrantenchristenen, westers en niet-westers.

7. Iets heel anders, ook belangrijk voor de beeldvorming van kerk en geloof. In Nederland zijn de kerken *veruit de grootste sector in de civiele samenleving* (naast de consumentenorganisaties en de sportwereld), ook als we naar het aantal vrijwilligers kijken. In de PKN plus de RKK alleen al zijn dat er 420.000.^{xxvii} Kerkleden zijn maatschappelijk meer betrokken dan seculieren.^{xxviii} En voor de PvdA en de VVD is het toch interessant om te weten dat volgens het Nationaal Kiezersonderzoek 2012 van het CBS 42% van de PvdA stemmers en 39% van die van de VVD in 2012 zich gelovig noemden (bij de PvdA toen naar verhouding nog veel moslims, die bij de verkiezingen in maart 2017 afgehaakt hebben).^{xxix} Zelfs D66 telde nog 30% gelovigen (het CDA 86%). Actief betrokken kerkleden staan ook positiever tegenover de Europese Unie dan niet-kerkleden.^{xxx}

Maar hoe definiëren kerken zelf hun rol in de civiele samenleving? De overheid treedt terug. De politieke partijen verkrumelen, hun aantal leden is in een halve eeuw gedaald van ruim 700.000 naar minder dan 300.000, terwijl het electoraat meer dan verdubbeld is. Geen wonder dat de overheid interesse toont in de maatschappelijke rol van religie, ook vanwege de integratieproblematiek.^{xxx1} In de ‘participatie samenleving’ wordt weer meer van de kerken verwacht. Zo ook bij het integratie debat. Kerkelijke vrijwilligers zijn zeer actief bij de opvang van vluchtelingen. Tegelijk zijn de kerken zelf ook volop deel van het probleem van de verzwakkende maatschappelijke instituties. Kortom, de toch nog aanzienlijke kwantiteit in aantallen is ook een kwalitatieve uitdaging voor de kerken.

8. Hierbij moet natuurlijk wel worden bedacht dat in de sector ‘kerken’ zelf ook sprake van een *groeïende pluriformiteit*, zowel wat betreft geloofsopvattingen als visies op de samenleving. Dat geldt niet alleen binnen de RKK en de PKN, maar ook in de kleinere behoudend-gereformeerde, evangelicale, pinkster en migranten kerken, met hun veel grotere percentages actief betrokken kerkleden.^{xxxii} Kleine kerken zoals de Remonstranten, Doopsgezinden, Oudkatholieken en Quakers gelden deels als vrijzinnig maar zijn getalsmatig heel klein, samen ca. 15.000 leden. Binnen de veranderende context wordt het religieuze landschap steeds minder overzichtelijk.

Daartoe behoren ook processen zoals de inspiratie door andere religieuze tradities, de trend naar ‘beleven’ in plaats van ‘weten’, de evangelicalisering, en ook het voortgaande afscheid – in verschillende mate uiteraard – van vaste geloofsopvattingen. GiN biedt vooral in hst. 3 veel informatie over hoe bij geloofsvoorstellingen en ervaringen het landschap verandert. Zo leeft het geloof in een persoonlijke God veel sterker in de PKN dan in de RKK. En in de kleinere gereformeerde kerken veel sterker dan in de PKN. (Zie overigens mijn kanttekening hieronder in punt 10.)

9. Interessant is ook dat voor GiN 2016 een *andere methode van dataverzameling* is gebruikt dan bij de vorige edities. In 2006 en daarvoor lag de nadruk op persoonlijke (mondelijke) interviews van respondenten via een aselechte steekproef van adressen. Nu is gebruik gemaakt van een bestaand internetpanel, waarvan de leden een regelmatig vragenlijsten invullen, vaak tegen vergoeding. Dit levert een veel hogere respons op (74%, tegen 45% in 2006!). Maar het heeft ook invloed op de uitkomsten, bv. omdat vroeger over thema’s zoals spiritualiteit gesprekken ontstonden die het antwoord konden beïnvloeden. En bij sommige vragen wordt nu vaker ‘weet niet’ ingevuld. De verschillen met 2006 zijn volgens GiN (p. 202 en 203) hierdoor naar verhouding iets te groot bij subjectieve vragen over spiritualiteit en godsbeelden, maar niet bij de uitkomsten over kerklidmaatschap en kerkbezoek. (Zie ook voetnoot 1.)

Een vraag is wel weer of deze methode van vragen via internet gevolgen heeft voor de respons van niet-westerse migranten, die vaak ook de taal niet goed beheersen.

10. Een belangrijk punt, - al eerder genoemd, maar het verdient ook aandacht als punt apart. *Wordt de beeldvorming beïnvloed doordat sommige vragen verouderd zijn?* GiN besteedt vooral in deel 2 aandacht aan de groeiende diversiteit, de ont-dogmatisering en individualisering van het geloof en de ontwikkelingen in de ‘nieuwe spiritualiteit’. Zo ook aan het putten uit meer religieuze bronnen, het vervagen van traditionele scheidslijnen (bv. ‘meervoudige religieuze betrokkenheid’, ‘flexibel geloven’), het relativeren van eigen geloofsopvattingen, etc. Maar in deel 1 is een

aantal vraagstellingen over geloof om methodische redenen dezelfde gebleven als in de vorige edities. Is voldoende duidelijk dat sommige antwoorden óók zijn veranderd omdat de vragen zélf 50 jaar later anders worden verstaan?

In mijn eigen omgeving bleek dit het geval bij ca. 15 kerkelijk betrokkenen die ik de belangrijkste vragen in GiN over geloofsbeleving heb voorgelegd. Ik zeg zelf nu ook nee op vragen waarop ik vroeger ja zei, maar toch ben ik niet minder kerkelijk geworden.^{xxxiii} Wel heeft GiN 2016 enkele nieuwe vragen en ook ‘open’ vragen toegevoegd. Maar in de kerk zitten mensen met zeer uiteenlopende geloofsopvattingen naast elkaar zonder dat je kan zeggen dat de één minder kerkelijk of gelovig is. De term ‘interne secularisering’ (GiN, o.a. p. 63) roept makkelijk misverstanden op. Transformatie en de diversificatie van het geloof betekenen niet per se minder geloof.

11. Ik heb ook vragen bij de *huidige relevantie van sommige vragen in GiN over het vertrouwen dat de kerken genieten in de samenleving* (ook al in eerdere edities).^{xxxiv}
12. De eigen kerkelijke statistieken heb ik niet gebruikt omdat zij geen betrouwbaar beeld van kerkelijkheid geven.^{xxxv} Wel spreekt ook in deze cijfers het dalende *ledental* boekdelen. Maar terecht gaf Kaski vanaf 2014 bij het jaarlijkse rapport met ‘kerncijfers’ voor Kerkbalans bij de PKN geen aantallen meer van *kerkgang*. In 2013 werd het aantal wekelijkse kerkgangers nog geschat op 358.000, in 2014 stond er ‘onbekend’. Pijnlijk, schreef ik al. Kaski wilde niet oude tellingen blijven extrapoleren. De RKK blijft wel tellen: in 2015 telde Kaski 187.000 kerkgangers in een gewoon weekend.^{xxxvi}
13. De PKN heeft wel een ‘*Statistische jaarbrief*’ ontwikkeld, maar hierin ontbreekt de makkelijkst meetbare indicator van kerkelijke betrokkenheid, nl. kerkbezoek. In de eerste editie (2010) werd het voornemen uitgesproken om deze gegevens weer te gaan verzamelen, maar dit is (nog) niet gebeurd. *Het is zeer wenselijk dat de PKN weer via Kaski aan tellingen gaat doen, zoals vroeger.*
14. Van *internationale vergelijkingen* heb ik afgezien. Maar één belangrijk punt is dat vergeleken met andere Europese landen Nederland sterk gepolariseerd is. In het Europees Waardenonderzoek van 1990 was Nederland in de toenmalige EG het *meest* gesecculariseerde land in de zin van *kerklidmaatschap*, nl. het enige land waar de helft zich buitenkerkelijk noemde. Maar als het ging om *kerkelijke betrokkenheid* (minstens 1x per maand naar de kerk plus participatie in activiteiten) was Nederland het *minst* gesecculariseerd: 23 % van de bevolking hoorde tot deze ‘kernleden’. Alleen Noord-Ierland scoorde even hoog. Maar hier is intussen wel een groot verschil tussen protestant en katholiek. Volgens een recent onderzoek van Pew Research is het percentage protestantse kerkgangers in Nederland veel en veel hoger dan het West-Europese gemiddelde onder protestanten (zelfs veruit het hoogst), terwijl het bij katholieken juist onder het r.k. gemiddelde ligt.^{xxxvii}
15. *Commentaar* is welkom! (hogebrink@planet.nl)

Laurens Hogebrink. (Oorspronkelijke versie oktober 2017, met correcties januari 2018.)
De auteur was secretaris van de Raad voor de zaken van Overheid en Samenleving van de NHK en hoofd van het bureau Europa/N.Amerika van de PKN-in-ording. Hij was lid van enkele commissies van de Wereldraad van Kerken en de Conferentie van Europese Kerken.

VOETNOTEN

ⁱ Nader uitgelegd: bij de ‘ééntrapsvraag’ van het CBS wordt meteen gevraagd: ‘Tot tot welke kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering rekent u zichzelf?’ met als keuzemenu: geen, r.k., geref., hervormd, PKN, islam, hindoe, joods, boeddhist, of andere gezindte. (Voor een onduidelijkheid in dit menu, zie punt 3 in de Bijlage.) Bij de ‘tweetrapsvraag’ van GiN wordt eerst gevraagd: ‘Bent u aangesloten bij een kerkgenootschap of godsdienstige groepering?’ Vervolgens wordt alleen aan degenen die ja zeggen gevraagd welke dat is, met weer een keuzemenu: RKK, PKN, Ger. Kerken (vrijgemaakt), Chr. Geref. Kerken, Ned. Geref. Kerken, Geref. Gemeenten, Hersteld Herv. Kerk, Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten, ‘anders, namelijk...’, en ‘weet niet’. Het CBS ziet als voordeel van de ééntrapsvraag dat hierdoor de *randkerkelijkheid* beter in beeld komt, nl. de groep die zegt tot een kerk of religieuze groep te behoren, maar die blijkens de antwoorden op een vervolgvraag dit niet of nauwelijks in praktijk brengt door religieuze diensten bij te wonen. De tweetrapsvraag wordt geacht de *ontkerkelijking* beter te meten.

Maar wat is anno 2016/17 ‘kerkelijk’? Bij GiN gaat het al sinds 1966 bij ‘aangesloten bij’ duidelijk om ‘kerkleden’. Het CBS vraagt tot welke ‘gezindte of levensbeschouwelijke groepering’ men ‘zich rekent’. ‘Kerklid’ zijn of zich tot een ‘gezindte’ rekenen, dat maakt toch iets uit, lijkt me. Ik ken in mijn gemeente trouwe kerkgangers die op de GiN vraag vermoedelijk nee zouden zeggen maar zich wel volop deel voelen van onze *plaatselijke* gemeenschap. Bovendien, veel migrantenkerken en evangelicale groeperingen kennen geen formeel lidmaatschap. En de oosterse orthodoxie gebruikt ook weer andere criteria voor ‘aangesloten bij.’ *Verklaart dit misschien ook deels het grote verschil tussen het CBS en GiN?* Anders gezegd, zit GiN met de wat formelere vraag die stamt uit de jaren ’60 toch te laag als het om de *huidige* opvattingen (meervoud) van kerkelijkheid gaat?

Er is ook een ander groot verschil in methodiek. Voor GiN is het zgn. LISS panel (Langlopende Internet Studies voor de Sociale Wetenschappen) van de het onderzoeksbureau CentERdata (Universiteit van Tilburg) gebruikt. Dit panel omvat 7.000 leden en wordt als representatief beschouwd. Hiervan is voor GiN per email een steekproef van 3.000 leden benaderd. Ruim 2.200 leden hebben gereageerd. Ruim 2.100 responsen waren bruikbaar, dus driekwart (zie GiN, p. 199, 200). De lijst telde 52 vragen die per internet moesten worden ingevuld. Vroeger lag de nadruk op mondelinge interviews.

Het CBS stelt alleen de twee vragen naar kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering en naar kerkbezoek. Het CBS doet dit in het kader van de veel grotere (doorlopende) Enquête Beroepsbevolking, vooral over de arbeidsmarkt, waarvoor het CBS beschikt over de gegevens van ruim 600.000 personen in de periode 2010-2015. In 2015 zijn bijna 100.000 mensen benaderd, - behalve via internet ook per telefoon en huisbezoek. Een bredere aanpak dus.

ⁱⁱ Naast de verschillen in methodiek (tal van rapporten hanteren eigen vragen en methoden) zijn er vier andere lastige problemen voor een betrouwbaar beeld:

- Er bestaat geen recent landelijk onderzoek via surveys of tellingen naar de *migrantkerken*. In 2002 schatte Kathleen Ferrier in haar boekje ‘*Migrantkerken*’ (2002, p. 30) het totale aantal migrantenchristenen in Nederland op 800.000, op grond van veldkennis (zie ook voetnoot 24).

Wat betreft plaatselijke studies: *Migranten in Mokum*’ (VU, 2006) telde in 2005 zo’n 75.000 migrantenchristenen in Amsterdam (westers en niet-westers), ofwel ruim 10 % van de inwoners (p. 38). Het aantal migrantenkerkbezoekers werd geschat op 24.000, 10x zoveel als de 2.500 van de PKN (p. 40). De in 2015 verschenen ‘*Gids voor Christelijke Internationale Gemeenschappen in Rotterdam*’ (SKIN-Rotterdam, 2015, p. 11) telde in de eigen achterban 22.000 actieve kerkleden (die ook kerkgangers zijn), voorts 22.000 mensen die gebruik maken van de diensten van de kerken, en nog eens het dubbele aantal mensen met wie een relatie bestaat maar die geen kerkbezoekers zijn. Dat kwam neer op 90.000 allochtone christenen in Rotterdam, westers en niet-westers. Intussen schat Madelon Grant, tot voor kort directeur van SKIN-Rotterdam, het aantal op 100.000, ofwel ca.15 % van de inwoners. Dit maakt des te nieuwsgieriger naar landelijk onderzoek! Zie verder punt 5 in de Bijlage.

- *Jongeren* worden zoals gezegd zelden meegeteld. Zie punt 4 in mijn Bijlage en ook de voetnoten 9 en 17.
- De *kerkelijke ledenregistratie* geeft geen betrouwbaar beeld van actieve betrokkenheid. En sommige kerken tonen ook te weinig belangstelling daarvoor, getuige het besluit van de NHK in de jaren '90 om de regelmatige tellingen door Kaski van kerkgang weg te bezuinigen. Bij veel evangelicale, pinkster-, migrantenkerken, etc. past formele registratie niet in hun kerkopvatting.
- In *publiciteit* wordt vaak het middel van *overdrijving* gebruikt om aandacht te trekken. Zie bv. de grote tegenstelling in de berichtgeving over GiN en het CBS. Ter illustratie nog een ander voorbeeld: ik zag op Google twee berichten onder elkaar van de Radboud Universiteit. De eerste kop was '*God blijft in Nederland.*' De tweede was '*God verdwijnt uit Nederland.*' Het eerste bericht ging over migrantenchristenen, het tweede over GiN. Over beeldvorming gesproken!

ⁱⁱⁱ GiN stelt dat de migrantenchristenen in de respons voldoende zijn vertegenwoordigd (GiN, p. 188, voetnoot 6). Maar zichtbaar zijn ze niet. Volgens Joep de Hart zijn m.n. de *niet-westerse* migranten en hun nakomelingen in de enquêtes van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) ondervertegenwoordigd. Zie zijn artikel in '*COB. Burgerperspectieven 2016/3*' (SCP, december 2016, p. 43). Het CBS berichtte begin 2017 over een groeiend tekort aan mensen met een migratie-achtergrond bij enquêtes (*Volkskrant*, 14 feb., 2017).

^{iv} Een indicator is ook het toenemende gebruik van (al dan niet overtollige) PKN en RKK gebouwen door andere gemeenschappen. In de grote steden is het probleem vaak niet een teveel aan kerkgebouwen maar dat ze op de verkeerde plaatsen staan. Voor gezamenlijk gebruik van kerkgebouwen, zie SKIN-Rotterdam, '*Kerken delen*' (2017). En is de groei van evangelicale en pinkstergemeenten voldoende in beeld? Een rapport uit 2014 van het Bureau Onderzoek en Statistiek van de gemeente Amsterdam telde evenveel gebouwen van evangelische en pinksterkerken (deels uiteraard met een migranten achtergrond) als van PKN en RKK samen (resp. 65 en 64). En lang niet alles is bekend: huiskamers, kelderboxen, etc. Zie Derek Schippers en Clemens Wencker, '*Religie in Amsterdam*', jan. 2014, p. 12-14: https://www.ois.amsterdam.nl/pdf/2014_religie_in_amsterdam.pdf.

^v Zie bv. Joris Kregting, '*Het meten van kerkelijke betrokkenheid*', in: *Religie en Samenleving*, 2014, nr 3. (p. 240). In een (niet gepubliceerde) toelichting eind 2016 schatte hij het aantal kerkelijke jongeren onder de 17 jaar op 500.000. En zie voetnoot 9: de ééntrapsvraag van het CBS levert 220.000 jongeren alleen al in de leeftijdscategorie 15 t/m 17. Als de tweetrapsvraag van GiN gemiddeld een derde lager uitkomt, kom je in deze beperkte leeftijdsgroep al op zo'n 150.000 kerkelijke jongeren.

^{vi} Ter nadere toelichting nu een hele reeks cijfers.

Allereerst, op p. 21 en 22 telt GiN 5 % kerkleden die zich niet tot de RKK of de PKN rekenen. 5% van 13.8 miljoen inwoners, dat zijn bijna 700.000 leden, de jongeren dus nog niet meegeteld. Hiervan betreft volgens GiN 4.2 % (ofwel 580.000 leden) vooral de orthodox-gereformeerde, bevindelijk gereformeerde, evangelische en pinksterkerken, en de vrijzinnige kerken. (Als jongeren worden meegeteld ligt dit aantal uiteraard hoger.)

De resterende categorie van 0.8%, ofwel ruim 100.000 leden van 17 en ouder, heet 'overige christelijke kerken'. Dit is 'een kleine groep Nederlanders' die betrokken is bij o.a. de verschillende apostolische en oosters-orthodoxe kerken, en de Jehova's Getuigen (GiN, p. 22). Hoe kan dit?

- De apostolische kerken tellen maar eigen zeggen ca. 25.000 leden, de Jehova's getuigen 30.000. Samen al meer dan de helft van de 100.000.
- Wat de oosters-orthodoxe kerken betreft: wanneer ben je 'lid'? De oosterse en oriëntaalse orthodoxie heeft als derde grote christelijke stroming in de wereld een geheel eigen kerkelijke identiteit. Voor 'kerkelijkheid' gelden eigen criteria. Ik noem in punt 6 van mijn Bijlage het getal van 30.000 orthodoxen in rapporten van het SCP en de WRR. Maar alleen al de Syrisch-Orthodoxe Kerk telt volgens eigen opgave in Nederland nu 25.000 gelovigen en de Armeense Apostolische Kerk ruim 17.000, zo blijkt uit een onderzoek in 2015 voor de door OCW gefinancierde nieuwe ambtsopleiding aan de VU voor geestelijke verzorging in gevangenen, de krijgsmacht en zorginstellingen. Dit onderzoek komt uit op 188.000 orthodoxen. Met een foutmarge van 10% is het tussen 170.000 en 205.000, zie

https://www.vu.nl/nl/Images/pb_15.043_Orthodoxe_ambtsopleiding_tcm289-590843.pdf .

Zijn deze mensen minder ‘kerkelijk’ dan het gemiddelde PKN of RKK lid?

- En vallen onder deze categorie van 100.000 ‘overige’ in GiN ook de Oud-Katholieken (ca 5.000?)? De Baptisten (12.000?)? (Ik heb bij deze kerken de officiële eigen cijfers genomen, ter indicatie.) En de Anglicanen (volgens het WRR rapport 33.000, zie p. 112, tabel 4.14)? Daaronder zijn zowel autochtonen als allochtonen, de meesten zijn westers.
- En waar zijn de migrantenkerken uit Afrika, Azië en Lat. Amerika, die niet onder de ‘gevestigde’ kerken vallen? Zijn het er zo weinig? In een voetnoot op p. 188 (nl. voetnoot 6) stelt GiN dat de migrantenchristenen zijn inbegrepen in het kwart van de bevolking dat zegt kerklid te zijn. En ook dat zij in de respons van GiN voldoende zijn vertegenwoordigd. Zijn zij dus allemaal meegeteld bij de RKK en bij evangelicalen en pinksterkerken, etc? Of was het door de methodiek van GiN erg lastig om de in de laatste decennia zo snel gegroeide culturele en etnische diversiteit in kerkelijk Nederland in beeld te krijgen?

^{vii} Zie Joris Kregting en Charlotte Sederel, *Kerkelijke betrokkenheid in de 21ste eeuw*, in: *Religie en samenleving*, Vol. 8, nr 1 (2013), tabel 1, waar dit aantal voor 2012 wordt geschat op 4.8 miljoen. In een (nog niet gepubliceerde) berekening van 2015 komt Joris Kregting op 4 miljoen. Met ‘bewuste kerkleden’ wordt bedoeld: kerkleden die een initiatie ritueel (doop, belijdenis) hebben ondergaan en zich beschouwen als lid van een christelijke kerk.

^{viii} In feite 49.9 %, dus een kleine meerderheid niet meer, nl. 50.1 %.

^{ix} Het CBS rapport van dec. 2016 betreft 18 jaar en ouder, maar het CBS heeft in febr. 2017 op internet wel nadere gegevens gepubliceerd over de categorie jongeren van 15 t/m 17 jaar, ofwel 600.000 jongeren. Daarvan wordt het aantal met een ‘kerkelijke gezindte’ (incl. islam) geschat op 45%, ofwel 270.000 godsdienstige jongeren van 15 t/m 17 jaar. Minus 9% = ruim 50.000 moslims zijn dat 220.000 christelijke kerkelijke jongeren alleen al in die leeftijdsgroep. Er zijn geen CBS schattingen van jongeren beneden de 15 jaar. Zie

<http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=82904NED&D1=0-7&D2=a&D3=l&VW=T> .

^x Niet gepubliceerde schatting van Joris Kregting (Kaski) van verschillende leeftijdsgroepen, 2016.

^{xi} Dit onderzoek, waarbij het zelfde LISS panel werd gebruikt als bij GiN, betrof een ander thema, nl. religie en etniciteit. Daarin is ook een vraag gesteld over het bezoeken van religieuze bijeenkomsten in 2015, waaronder de vraag naar minstens 1x per maand. Joris Kregting (Kaski) komt op basis van de uitkomsten van dit onderzoek op 1.9 miljoen regelmatige kerkgangers (*‘regelmatig’* nu dus wel gedefinieerd als 1x per maand en incl. jongeren). Uiteraard nog te corrigeren vanwege de verschillen tussen surveys en tellingen (zie onder). Voor de gestelde vragen, zie http://www.lissdata.nl/dataarchive/question_constructs/view/21547 . Omdat dit een ander onderzoek betrof, zijn de antwoorden niet in GiN opgenomen.

^{xii} Het SCP geeft voor min. 1x per maand aantallen in de orde van grootte van ruim 2 miljoen in de publicatie van dec. 2016, die is genoemd in par. 2. (Zie p. 44, na omrekening van percentages in aantallen.) Zo ook in de langlopende enquête *‘Culturele veranderingen in Nederland’*.

^{xiii} Zie het in voetnoot 5 geciteerde artikel van Joris Kregting, p. 237 en op p. 242 voetnoot 3.

^{xiv} Idem, tabel 2.

^{xv} Terzijde. GiN heeft geen cijfers voor *wekelijkse* kerkgang. Het CBS wel, nl. 10% van de volwassen bevolking, ofwel 1,3 miljoen mensen. Maar dit aantal zegt niet zo veel meer. Nogmaals, wie tegenwoordig af en toe een weekend overslaat is daarmee niet per se minder kerkelijk dan wie vroeger elke week ging of zelfs meerde keren per zondag. Belangrijker is de vraag naar kerkgang in een gewoon weekend, zie par. 6.

^{xvi} Van de 660.000 belijdende moslims gaat 39 % 1x per maand of vaker naar de moskee: bijna 260.000. Bij de veel kleinere gemeenschappen van joden, boeddhisten en hindoes gaat het om enkele tienduizenden (zie het CBS, tabel 3.1.3.).

^{xvii} Volgens het CBS (zie voetnoot 9) gaat van de categorie 15 t/m 17 jaar (dat zijn ruim 600.000 jongeren) 15% minstens 1x per maand naar een religieuze dienst: 90.000 jongeren.

^{xviii} Dit cijfer is ontleend aan een niet gepubliceerde nieuwe berekening van Joris Kregting van Kaski op basis van de uitkomsten van het in voetnoot 11 genoemde LISS panel onderzoek. Voor een overzicht van de kerncijfers voor Kerkbalans, zie <http://www.ru.nl/Kaski/onderzoek/cijfers-overige/>

(met doorklikmogelijkheid naar de RKK cijfers). Voor de hierboven geciteerde 600.000 in een gewoon weekend van RKK en PKN verwijst SCP naar het eerdere SCP rapport ‘*Verenigd in verandering*’ (2014), waar op p. 153 de Kaski cijfers voor weekendkerkgangers worden gebruikt. (Met de 600.000 ‘Nederlanders’ op p. 176 van dit rapport moeten alleen de PKN en RKK kerkgangers bedoeld zijn.)

^{xix} Niet gepubliceerd eigen onderzoek, met gegevens van de Raad van Kerken in Amsterdam.

^{xx} Het European Social Survey rekende in 2010 met kerstmis zo’n 3.2 miljoen *kerkelijke* kerkgangers, dus zonder buitenkerkelijke. Kaski rekende 2.6 miljoen, ook zonder buitenkerkelijke. Volgens een onderzoek in opdracht van ‘Eén Vandaag’ was in 2013 22% van de Nederlanders van plan met kerstmis naar de kerk te gaan. Een onderzoek in opdracht van de PKN telde in 2013 ook één op de vijf. LISS telde voor 2014 25% ofwel 4.2 miljoen. Volgens Nu.nl was in 2016 26% het van plan. – Kortom, wel verschillen, maar ook hier gaat het niet om exacte getallen maar om de orde van grootte.

^{xxi} Bv. in het in voetnoot 5 geciteerde artikel.

^{xxii} Voor een poging om de ééntrapsvraag en de tweetrapsvraag te combineren, zie het artikel van Joris Kregting in voetnoot 5.

^{xxiii} De CBS definitie van allochtoon is: “*persoon van wie ten minste één ouder in het buitenland is geboren.*” Van niet-westerse allochtoon: “*allochtoon met als herkomstgroepering een van de landen in Afrika, Latijns-Amerika en Azië (exclusief Indonesië en Japan) of Turkije.*” Van westerse allochtoon: “*Allochtoon met als herkomstgroepering een van de landen in Europa (exclusief Turkije), Noord-Amerika en Oceanië of Indonesië of Japan.*” Zie ook voor de cijfers:

<http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=37325&D1=0&D2=0&D3=0&D4=0&D5=a&D6=l&HDR=G2,G3,T,G1,G5&STB=G4&VW=T> .

Het gezaghebbende Amerikaanse Pew Research maakt bij allochtonen een ander onderscheid, nl. tussen ‘Europees’ en ‘niet-Europees.’ En met ‘Europees’ worden de lidstaten van de EU bedoeld. Dat kan verwarrend zijn. Zo stelt het veelgeprezen boek van David Dessin ‘*God is een vluchteling. De terugkeer van het christendom in de Lage Landen*’ (2017) dat er volgens Pew in 2012 al 26 miljoen christelijke migranten in Europa waren, van wie de helft van buiten Europa. Het christendom in Europa is springlevend, alleen is het niet Europees meer, stelt hij (o.a. p. 10 en p. 193). Maar de ‘Europese’ helft van de christelijke migranten betreft dus 13 miljoen christelijke burgers van EU lidstaten die in een andere EU lidstaat verblijven. Zij veranderen weinig aan het ‘Europese’ christendom. En tot de 13 miljoen ‘niet-Europese’ christenmigranten, die volgens Dessin het huidige Europese christendom overnemen, horen alle migranten van buiten de EU, dus ook de Zwitsers en Noren, uiteraard de Amerikanen in de EU, en ook de 3.5 miljoen voornamelijk orthodoxen uit Rusland, de Oekraïne, Albanië en Servië. Zie <http://www.pewforum.org/2012/03/08/religious-migration-destination-spotlights/#europe> . Dessin’s betoog wordt niet door zijn cijfers gesteund. (Maar hopelijk leidt zijn goed leesbare boek wel tot veel meer aandacht voor de migrantenkerken!)

^{xxiv} Vaak wordt dit aantal van Kathleen Ferrier uit haar boekje ‘*Migrantkerken*’ (2002, p. 30) geciteerd als het aantal *niet-westerse* christenmigranten. Dit is onjuist. Als coördinator van SKIN (‘Samen Kerk in Nederland’) heeft zij destijds samen met haar collega Mirjam den Hollander van het r.k. allochtonenpastoraat (‘Cura Migratorum’) een schatting gemaakt van het aantal leden in hun achterbannen (deels cijfers van 1998, zie voetnoot 19 in haar boekje) en dit naar beneden afgerond. Dit was *inclusief* christelijke migranten van westerse achtergrond, bv. de Deutsche Evangelische Gemeinde en de Scots International Church. In sommige kerken kwamen trouwens westerse en niet-westerse gelovigen samen. (Aldus ook de informatie in een email die Kathleen Ferrier mij in juli 2017 hierover stuurde.)

^{xxv} Het betrof een artikel van godsdienstsocioloog Hijme Stoffels, ‘*A Coat of Many Colours; New Immigrant Churches in the Netherlands*’, in: Mechteld Jansen and Hijme Stoffels (eds.) ‘*A Moving God. Immigrant Churches in the Netherlands*’ (Münster/Berlin/Zürich, 2008, p.15.). Hij koppelde (met enige correcties) de CBS statistieken van allochtonen in Nederland in 2004 aan de percentages christenen in de herkomstlanden in ‘*World Christian Database 2006.*’ Hij kwam op (afgerond) 500.000 niet-westerse en 800.000 westerse (m.n. Europese) christelijke migranten in Nederland, samen 1.3 miljoen. - Het CBS telde in 2004 bijna 3.2 miljoen migranten, waarvan bijna 1 miljoen moslims. Was dan dus in 2004 de overgrote meerderheid van de niet-moslim migranten in Nederland christen, nl. 1.3 van 2.2 miljoen? Dit geeft m.i. aan hoe lastig het is om met internationale gegevens te

werken: nominaal kerklidmaatschap heeft per land een verschillende betekenis en zegt vaak weinig over betrokkenheid. Dit laatste gaf Stoffels zelf in zijn relativering van het aantal van 1.3 miljoen ook aan. Overigens ging zijn artikel vooral over de geschiedenis van de migrantenkerken en over de actuele uitdagingen ook voor de Nederlandse kerken. En het betreffende boek biedt ook van verschillende auteurs boeiende en heel diverse beelden van migrantenkerken, vooral in Amsterdam.

^{xxvi} Zie de website van de Orthodoxe Bisschoppenconferentie in de Benelux:

<http://www.orthodoxekerk.net/orthodoxe-kerk/orthodoxie-in-nederland/>. Het getal 175.000 (zie ook <http://www.orthodoxekerk.net/geestelijke-verzorging/>) is intussen verouderd (informatie van ACOT <http://www.acot.nl/>). Vooral door de komst van syrisch-orthodoxe vluchtelingen en werkzoekende Grieken stijgt het aantal.

^{xxvii} Artikel van Joep de Hart in *'Verenigd in verandering'*, SCP (2014), o.a. p. 143. Overigens kunnen demografische aspecten hierbij ook een rol spelen, o.a. leeftijd omdat de leeftijd van actieve kerkleden boven het gemiddelde zit, wat ook geldt voor vrijwilligers. Zie een Engels artikel uit 2013 van o.a. Joantine Berghuijs (mede-auteur van GiN) over nieuwe spiritualiteit en maatschappelijke betrokkenheid: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/jssr.12062/full> (dit is de samenvatting).

Voor tal van gegevens over de maatschappelijke bijdrage van parochies en gemeenten van de RKK en de PKN, ook in geld uitgedrukt, zie Ton Bernts en Joris Kregting, *'De kerk telt'* (Kaski, 2010).

^{xxviii} Het artikel van Joep de Hart in *'Burgerperspectieven, 2016/3'* (SCP, 2016, p. 47).

^{xxix} <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2015/12/nationaal-kiezersonderzoek-2006-2012>, tabel 12.2.2.

Vergelijkbare cijfers voor 2017 heb ik nog niet kunnen vinden.

^{xxx} Het artikel van Joep de Hart in *'Burgerperspectieven, 2016/3'* (SCP, 2016, p. 45 en 46).

^{xxxi} Zie bv. Erik Sengers en Kees de Groot, *'Actualiteit en relevantie van de Nederlandse godsdienstsociologie.'* In: *Religie en Samenleving*, Jaargang 11, nr. 3 (december 2016, p. 328 en 329).

^{xxxii} Zie het in voetnoot 7 geciteerde artikel, tabel 2 en de toelichting daaronder: *"Het verschil in participatie tussen de kerkleden van de twee grote volkskerken en de kleinere protestantse en christelijke kerken is enorm."* Actieve betrokkenheid, m.n. regelmatige kerkgang, onder de bewuste leden van de RKK is 16%, van de PKN 28% en van de overige kerken 75%.

^{xxxiii} Dit probleem was in de eerste editie van GiN in 1966 al aan de orde: mensen vullen op grond van verschillende geloofsvoorstellingen verschillende antwoorden in. Maar toen kon in gesprekken doorgevraagd worden. Bij een internetpanel niet. Bv. bij een vraag over de uitspraak 'Christus is Gods zoon' kan ik niet weten of een bovennatuurlijke vader-zoon relatie wordt bedoeld of een mens naar Gods gelijkenis of een messiaanse titel.

In deel 2 van GiN 2016, geschreven door Joantine Berghuijs, is wél veel aandacht voor persoonlijke opvattingen. Maar wordt naast het 'wijkend christendom', dat in deel 1 in kaart wordt gebracht, het beeld van wat wél (nog) aanwezig is niet te veel bepaald door a) de kleinere behoudende en de evangelicale kerken, en b) de 'nieuwe spiritualiteit'? Ik ken veel 'gewone gelovigen' die niet in deze twee categorieën passen en die door veranderingen in hun geloofsvoorstellingen die in GiN 'interne secularisering' heten, niet minder gelovig of kerkelijk zijn geworden. Is ook de term 'post-christelijk', zie p. 95, niet te generaliserend?

^{xxxiv} Zo is vanaf 1966 de vraag gesteld of de kerken zich over voorbehoedsmiddelen en echtscheidingen moeten uitspreken. Zeggen de uitkomsten bij dit soort vragen iets over de relevantie van de kerken of van de vragen? (In GiN 2016 zijn deze vragen eindelijk geschrapt.) En waarom nog vragen over de doodstraf, terwijl deze vrijwel overal in Europa verboden is, ook in Nederland? Hetzelfde geldt voor de vraag over directe overheidssteun aan de kerken. Die is in 1983 afgeschaft (de 'zilveren koorde'). - En het is spijtig dat niet in 2016 een extra vraag over vluchtelingen is toegevoegd, zoals in 1996 over armoede. Hoe zou op dit punt de relevantie van de kerken zijn beoordeeld?

^{xxxv} Dit wil niet zeggen dat er geen 'harde' kerkelijke gegevens zijn. Financiële gegevens zie je bv. zelden in godsdienstsociologische overzichten. De teruggang van de opbrengsten van Kerkbalans is pas in 2010 begonnen, veel later dan verwacht. Tegelijk is de sterke teruggang van het aantal fte's van predikanten van de PKN een teken aan de wand: gemiddeld 40 a 50 fte's per jaar, op een totaal in 2015 van bijna 1.600 fte's. (PKN, *Statistische jaarbrief 2015*, tabel K op p. 17.)

^{xxxvi} In februari 2017 maakte Kerkbalans bekend dat gemiddeld per weekend 574.500 kerkgangers naar de kerk gaan. Dit betrof de kerken die aan Kerkbalans meedoen.

^{xxxvii} http://www.pewforum.org/2017/08/31/five-centuries-after-reformation-catholic-protestant-divide-in-western-europe-has-faded/pf_08-31-17_europe-reformation-00-03/, zie de tabel op p. 8.

Afkortingen

CBS: Centraal Bureau voor de Statistiek (*‘het CBS’* betreft in dit overzicht het paper *‘De religieuze kaart van Nederland, 2010-2015’* (2016))

COB: Continu Onderzoek Burgerperspectieven (uitgevoerd door het SCP)

GiN: Rapport *‘God in Nederland’* (2016)

Kaski (oorspr. Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut): Onderzoekscentrum Religie en Samenleving (Radboud Universiteit Nijmegen).

LISS: Langlopende Internet Studies voor de Sociale Wetenschappen

NHK: Nederlandse Hervormde Kerk

OCW: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

PKN: Protestantse Kerk in Nederland

RKK: Rooms-katholieke Kerk

SCP: Sociaal en Cultureel Planbureau

SKIN: Samen Kerk in Nederland (oorspr. opgezet als vereniging van migrantenkerken)

WRR: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.